

Γιώργος Καραμανώλης

Πως γράφουμε ένα φιλοσοφικό δοκίμιο ή μια εργασία στη φιλοσοφία

1. Για ποιον και γιατί γράφουμε

Ένα φιλοσοφικό δοκίμιο ή μια εργασία σε ένα φιλοσοφικό θέμα, είναι ένα κείμενο που προορίζεται να διαβαστεί, γράφεται με κάποιον σκοπό και απευθύνεται σε ορισμένο κοινό. Ας αρχίσουμε με τον σκοπό.

Ένα κείμενο που εστιάζει σε ένα φιλοσοφικό θέμα είναι ένα ιδιαίτερο είδος κειμένου και ένα ιδιαίτερο είδος γραφής. Θα ονομάζα αυτό το είδος γραφής φιλοσοφική γραφή επειδή, όπως θα εξηγήσω, το θέμα απαιτεί ένα ιδιαίτερο τρόπο γραφής συνολικά. Η φιλοσοφική γραφή είναι είδος γραφής ενός γένους που θα περιγράφαμε ως “δοκιμακό”, ουσιαστικό χαρακτηριστικό του οποίου είναι ότι υποστηρίζει μία θέση. Είναι σημαντικό λοιπόν να καταλάβουμε ότι η φιλοσοφική γραφή εν γένει, και το φιλοσοφικό δοκίμιο ή η φιλοσοφική εργασία ειδικότερα, σκοπεύουν να πείσουν για μία θέση σε ένα φιλοσοφικό ζήτημα και τίποτα άλλο πέρα από αυτό.

Το φιλοσοφικό κείμενο (δοκίμιο, ή εργασία) δεν μας επιφυλάσσει εκπλήξεις, δεν μας κρύβει το τι θα συμβεί στη συνέχεια, δεν μας δίνει πληροφορίες που δεν χρησιμεύουν για την απόδειξη της θέσης, δεν κάνει παρεκβάσεις (χωρίς πολύ καλό λόγο τουλάχιστον). Η φιλοσοφική γραφή διαφέρει έτσι σημαντικά από την λογοτεχνική. Το λογοτεχνικό κείμενο δεν έχει μια θέση, δεν θέλει να πείσει για κάτι. Ο συγγραφέας του λογοτεχνικού κειμένου έχει φυσικά θέσεις, και αυτές αντανακλούνται με κάποιον τρόπο στο κείμενό του, και φυσικά και ο αναγνώστης ενίοτε συγκροτεί μια θέση μέσα από αυτό και πείθεται ή όχι σε αυτή. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι το κείμενο το ίδιο έχει μια τέτοια θέση, την οποία στοχεύει να αποδείξει και να πείσει για αυτήν. Για τον λόγο αυτό η σχέση του συγγραφέα του λογοτεχνικού κειμένου με το κείμενό του αλλά και του αναγνώστη είναι πολύ πιο “πλάγια” και περίπλοκη, γιατί το κείμενο δεν διεκδικεί μία και μόνο ερμηνεία αλλά παραμένει εγγενώς ανοιχτό σε ερμηνεία, πράγμα που κάνει ιδιαίτερα σύνθετη τη συζήτηση σχετικά με τον χαρακτήρα και την αξία του λογοτεχνήματος. Στην περίπτωση του φιλοσοφικού κειμένου τα πράγματα είναι με μια έννοια απλούστερα. Ο χαρακτήρας του συνίσταται στο να καταφέρει να δείξει ή έστω να καταθέσει μια θέση με τρόπο ξεκάθαρο και συστηματικό,

έτσι ώστε αυτή η θέση να ζητά την συγκατάθεση του αναγνώστη. Το αν ο αναγνώστης πείθεται ή όχι δεν είναι το σημαντικό εδώ. Σημαντικό είναι ότι ο στόχος του κειμένου μας είναι να τον πείσουμε για κάτι, μία θέση, άποψη, ή ερμηνεία.

Αυτό βέβαια κάθε άλλο παρά απλό είναι να επιτευχθεί. Στα επόμενα κεφάλαια θα συζητήσουμε μερικές στρατηγικές “επιτυχίας”. Προς το παρόν πρέπει να γίνει σαφής ο στόχος του φιλοσοφικού κειμένου, γιατί είναι αυτός που καθορίζει την δομή του με την οποία θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε το εξής. Η εύρεση της θέσης που θα υποστηρίξουμε προϋποθέτει πολλή δουλειά. Χωρίς θέση (ή άποψη, ερμηνεία κτλ.) δεν έχουμε φιλοσοφικό λόγο, δηλαδή φιλοσοφικό δοκίμιο, και αυτό για δύο σοβαρούς λόγους. Πρώτον, γιατί δεν έχουμε τίποτα που να υποστηρίξουμε ορθολογικά (που θα δούμε τι θα πει), και δεύτερον, γιατί χωρίς θέση ή άποψη δεν εγείρουμε συζήτηση, δεν επιδεχόμαστε κριτική, δεν δίνουμε έναυσμα για σκέψη, κάτι που επίσης πρέπει να αποτελεί βασικό στόχο ενός φιλοσοφικού δοκιμίου. Η απαίτηση για θέση δε σημαίνει φυσικά ότι σπεύδουμε να πάρουμε μία οποιαδήποτε θέση προκειμένου να συστήσουμε φιλοσοφικό λόγο. Προφανέστατα κάποιες θέσεις δεν είναι φιλοσοφικές θέσεις, είτε επειδή δεν είναι θέσεις πάνω σε φιλοσοφικά ζητήματα, είτε επειδή είναι ανόητες, ουτοπικές, είτε επειδή δεν επιδέχονται υποστήριξη, κριτική κτλ. Επίσης είναι προφανές ότι κάποιες θέσεις “πέφτουν” στην πρώτη ένσταση, αντίρρηση, ή ερώτηση, πράγμα που σημαίνει ότι δεν είναι θέσεις.

Η δουλειά που χρειάζεται για την εύρεση μιας θέσης είναι ένα σημαντικό μέρος της φιλοσοφικής δουλειάς, η οποία προηγείται της συγγραφής του δοκιμίου. Την δουλειά αυτή θα την ονόμαζα “ανάλυση”. Η ανάλυση συχνά δεν είναι τίποτε άλλο τελικά από την προσπάθεια να γράψουμε ένα δοκίμιο υποστηρίζοντας μία θέση. Κατά την συγγραφή του δοκιμίου υποχρεωνόμαστε να αναλύσουμε την έννοια που μελετούμε αλλά και την θέση ή άποψη που υποστηρίζουμε, και τελικά καταλήγουμε να πραγματευόμαστε το υπό εξέταση ζήτημα με τρόπο διαφορετικό από αυτόν με τον οποίο είχαμε αρχίσει την συγγραφή μας. Συχνά μάλιστα φτάνουμε να κατανοούμε ένα ζήτημα μόνο αφού έχουμε γράψει την άποψή μας για αυτό, αφού δηλαδή το αναλύσαμε, με μια έννοια.

Υπάρχουν πολλοί και ενδιαφέροντες λόγοι γιατί συμβαίνει αυτό, έναν όμως είναι καίριο να αναφέρουμε εδώ. Αυτός είναι ότι γράφοντας, και γενικότερα χρησιμοποιώντας την γλώσσα, ανακαλύπτουμε τι ακριβώς σκεφτόμαστε, τι θέλουμε να πούμε. Η παρατήρηση αυτή προφανέστατα επιδέχεται μεγάλη συζήτηση, ακριβώς επειδή κρύβει φιλοσοφικές παραδοχές για την γλώσσα. Είναι σημαντικό όμως να θυμηθούμε εδώ ότι ιστορικά η αντίληψη αυτή εμφανίζεται ταυτόχρονα με την ανατολή της φιλοσοφίας στην αρχαιότητα

στο πρόσωπο του Σωκράτη που ζητά από τους συνομιλητές του να εκφράσουν τις απόψεις τους τις οποίες, όπως αποκαλύπτεται στους πλατωνικούς διαλόγους, δεν έχουν ξεκαθαρίσει πολύ καλά. Η αντίληψη αυτή του Σωκράτη υιοθετείται και μετασχηματίζεται από τον Πλάτωνα, που επιλέγει για φορέα της φιλοσοφικής του έκφρασης τον διάλογο, για την ακρίβεια την γραφή του διαλόγου. Προφανώς ο Πλάτων έχει αντιληφθεί κάτι πολύ σημαντικό, ότι δηλαδή με τους δύο αυτούς τρόπους κυρίως (ίσως και μόνο), τον διάλογο και την γραφή, μπορούμε να εξακριβώσουμε τι ακριβώς σκεφτόμαστε για ένα θέμα και να έρθουμε αντιμέτωποι με τις συνέπειές του, και αυτό είναι ουσιώδες στη φιλοσοφία.

Το πρακτικό δίδαγμα για εμάς είναι ότι η φιλοσοφική δουλειά συνίσταται κατά βάση στην συγγραφή. Γράφοντας προσπελάζουμε ένα ζήτημα και εξελίσσουμε μία θέση ή αναπτύσσουμε μια ερμηνεία. Ένας άλλος εναλλακτικός δρόμος για τους ίδιους στόχους είναι φυσικά η συζήτηση. Και ένας συνδυασμός τους είναι ιδιαιτέρως θεμιτός. Το σημαντικό όμως για εμάς εδώ είναι να τονιστεί ότι η συγγραφή δεν είναι μόνο εργαλείο και μέσο, αλλά ουσιώδες συστατικό της φιλοσοφικής δουλειάς.

Στο σημείο αυτό ακριβώς θα έλεγα, όσο και αν είναι σχηματικό, ότι υπάρχει μια διαφορά της φιλοσοφικής από την επιστημονική δουλειά, δηλαδή από τον τρόπο με τον οποίο δουλεύουν οι λεγόμενες θετικές επιστήμες. Στις επιστήμες αυτές υπάρχει συχνά μια ιεράρχηση μεταξύ της εύρεσης αποτελεσμάτων και της καταγραφής τους σε ένα επιστημονικό κείμενο. Στην φιλοσοφία τέτοια ιεράρχηση δεν υπάρχει. Για την ακρίβεια η ιεράρχηση αυτή αποτυπώνεται σε διαφορετικά επίπεδα γραφής. Πρόκειται για ένα επίπεδο γραφής (που τελικά μπορεί να είναι και πολλά) όταν αναζητούμε τι ακριβώς σκεφτόμαστε ή θέλουμε να πούμε, και πρόκειται για ένα άλλο επίπεδο γραφής όταν διατυπώνουμε πια μια κατασταλαγμένη και διαρθρωμένη άποψη, θέση, ή ερμηνεία.

Εδώ εστιάζουμε στο δεύτερο επίπεδο γραφής. Ωστόσο είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι το τελικό επίπεδο γραφής δεν διακρίνεται απολύτως από τα προηγούμενα, αφού και στο τελευταίο, καθώς αναλύουμε, εξηγούμε, επιχειρηματολογούμε, κατανοούμε τελικά καλύτερα το ζήτημα με το οποίο καταπιανόμαστε και πηγαίνουμε συχνά ακόμα ένα βήμα παραπέρα στην ανάλυσή του. Με άλλα λόγια, η γραφή στην φιλοσοφία δεν είναι μόνο τρόπος παρουσίασης συμπερασμάτων αλλά και τρόπος έρευνας. Αν η φιλοσοφική γραφή είναι τόσο δύσκολη και επίπονη, αυτό συμβαίνει επειδή αντικατοπτρίζει τις δυσκολίες του να κάνει κανείς φιλοσοφία.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο βασικός λόγος για τον οποίο γράφουμε φιλοσοφικά δοκίμια είναι ότι αυτός είναι ο κύριος τρόπος για να κάνουμε φιλοσοφική

έρευνα, η κύρια οδός για να κάνουμε φιλοσοφία αλλά, επίσης, και για να μάθουμε να κάνουμε φιλοσοφία.

Αν είναι έτσι, τότε η φιλοσοφική μας συγγραφή ως έναν βαθμό έχει για στόχο της τους άλλους, ενώ από την άλλη στοχεύει να βοηθήσει εμάς τους ίδιους να καταλάβουμε καλύτερα τα ζητήματα τα οποία πραγματευόμαστε, να μπορέσουμε να φιλοσοφήσουμε. Με την έννοια αυτή έχει σχετικά μικρή σημασία τελικά αν το κοινό στο οποίο απευθύνεται το δοκίμιό μας είναι ο καθηγητής μας, οι συμφοιτητές μας, ή το κοινό της εφημερίδας μίας πόλης ή μιας φοιτητικής ομάδας. Φυσικά, ανάλογα με το κοινό μας ίσως χρειάζεται να εξηγήσουμε περισσότερα ή λιγότερα. Αλλά το σημαντικό είναι ότι σε κάθε περίπτωση χρειάζεται να εξηγήσουμε πάντοτε πολλά, γιατί δεν έχει σημασία αν οι άλλοι (π.χ. ο καθηγητής μας) γνωρίζουν. Είναι η δική μας φιλοσοφική γνώση και άποψη που ελέγχεται και είμαστε εμείς αποκλειστικά υπεύθυνοι για ό,τι υποστηρίζουμε. Πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να θεωρούμε αυτονόητες έννοιες και όρους με την δικαιολογία ότι οι άλλοι γνωρίζουν. Ούτε μπορούμε φυσικά να τις δανειζόμαστε ή να τις αντιγράψουμε απροβλημάτιστα από την βιβλιογραφία ή το διαδίκτυο. Στο βαθμό που εμείς είμαστε οι συγγραφείς του δοκιμίου, εμείς είμαστε αποκλειστικά υπεύθυνοι για τους όρους και τις έννοιες που χρησιμοποιούμε, των οποίων το περιεχόμενο είναι πολύ λιγότερο προφανές από ότι συνήθως νομίζουμε, αλλά επιπλέον εμείς είμαστε αυτοί που μαθαίνουμε γράφοντας και που κρινόμαστε γι' αυτό.

Το γεγονός αυτό έχει και μια σημαντική υφολογική συνέπεια. Η υποστήριξη μιας φιλοσοφικής θέσης είναι προσωπική υπόθεση και ως τέτοια πρέπει να προβάλλεται. Πρέπει συνεπώς να γράφουμε σε πρώτο πρόσωπο, κάτι που θα μας θυμίζει την ευθύνη για όσα υποστηρίζουμε και που απαιτεί κάτι σημαντικό, το θάρρος της γνώμης και της έκθεσης σε κριτική. Το θάρρος αυτό είναι μια πολύ σημαντική αρετή του φιλοσόφου και του σκεπτόμενου ανθρώπου γενικά. Δεν πρόκειται για επίδειξη, αλαζονεία, ή προβολή, αλλά για την ικανότητα να διακρίνω ότι μία θέση ή άποψη είναι σημαντική και αληθής, κατά τη γνώμη μου, και ότι οφείλω ως τέτοια να την υποστηρίξω. Δεν έχει τελικά τόση σημασία αν η θέση είναι πράγματι αληθής, ψευδής, ή προβληματική με κάποιον τρόπο. Σημασία έχει ότι παίρνοντας μια θέση ενδιαφέρομαι για το τι επιτάσσει ο λόγος, και κάθε φορά που δοκιμάζω να υποστηρίξω μια άποψη αποκομίζω μια εικόνα για το πόσο ακόμα πρέπει να τον εξελίξω. Με αυτά στο νου ας περάσουμε στο ζήτημα της δομής ενός φιλοσοφικού δοκιμίου.

2. Η δομή ενός φιλοσοφικού δοκιμίου

Ο Σωκράτης στον *Φαίδρο* (264C) φέρεται να μιλάει ως εξής:

“κάθε λόγος οφείλει να έχει τη σύσταση ενός ζωντανού οργανισμού με το δικό του σώμα. Δεν θα πρέπει να του λείπει ούτε κεφάλι ούτε πόδια, αλλά θα πρέπει να έχει μέση και άκρα έτσι συνθεμένα που να ταιριάζουν μεταξύ τους και με το συνολικό έργο.”

Η σωκρατική μεταφορά εστιάζει σε ένα βασικό χαρακτηριστικό κάθε γραπτού ή και προφορικού λόγου, ότι θα πρέπει δηλαδή να έχει δομή που να είναι ολοκληρωμένη και αρμονική προκειμένου να είναι λειτουργική, έτσι ώστε να εξυπηρετεί τον βασικό μας στόχο που είναι είτε να πληροφορήσουμε είτε, στην περίπτωση του φιλοσοφικού δοκιμίου, να προσπαθήσουμε να πείσουμε για μία φιλοσοφική θέση. Ποιά πρέπει να είναι αυτή η δομή;

Προφανώς δεν υπάρχει μόνο μία ενδεδειγμένη δομή αλλά πολλές εναλλακτικές. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένες θεμελιωδέστερες δομές, και πριν τολμήσουμε να επιχειρήσουμε κάποιες άλλες πιο “ανατρεπτικές” ή περίπλοκες, θα πρέπει να προσπαθήσουμε πρώτα να εφαρμόσουμε ορισμένες τουλάχιστον φορές τις θεμελιωδέστερες. Ο λόγος είναι απλός. Εφαρμόζοντας αρκετές φορές μια βασική δομή φιλοσοφικής γραφής, αποκτούμε προοδευτικά μια αίσθηση του στόχου και της ουσίας της φιλοσοφικής συγγραφής, τον οποίο στη συνέχεια μπορούμε να τον πετύχουμε και μέσα από εναλλακτικές δομές γραφής.

Ποια είναι λοιπόν μία βασική δομή φιλοσοφικής γραφής; Η βασική δομή ενός δοκιμίου σε μεγάλο βαθμό εκφράζεται στη παρακάτω ρήση του Winston Churchill:

“πες μας τι πρόκειται να υποστηρίξεις, υποστήριξέ το, πες μας τι υποστήριξες”

Την στοιχειώδη αυτή δομή μπορούμε να την αναπτύξουμε αναλυτικότερα ως εξής:

- I. Διατύπωσε την θέση (άποψη, ερμηνεία) που θα υποστηρίξεις
- II. Παρουσίασε επιχειρήματα υποστηρικτικά της θέσης
- III. Δείξε ότι τα επιχειρήματα ισχύουν και ότι οι προκείμενές τους είναι αληθείς
- IV. Διατύπωσε το συμπέρασμα που έχεις αποδείξει

Η παραπάνω δομή είναι σε μεγάλο βαθμό συνέπεια της στόχευσης του φιλοσοφικού δοκιμίου που περιέγραψα πιο πάνω. Το πρώτο βήμα, λοιπόν, σε ένα φιλοσοφικό δοκίμιο είναι η διατύπωση της θέσης που σκοπεύουμε να υποστηρίξουμε. Στο στάδιο αυτό συχνά έχει νόημα να διακρίνουμε την θέση που παίρνουμε από άλλες θέσεις σχετικά με το ίδιο ζήτημα (ιδιαίτερα αν υπάρχει κίνδυνος να ταυτίσει κανείς την θέση μας με μία επιφανειακά

παρόμοια αλλά κατά την γνώμη μας αρκετά διαφορετική), ή να την αντιδιαστείλουμε με θέσεις που θεωρούμε διαφορετικές από την δική μας. Με τον τρόπο αυτό συχνά επιτυγχάνουμε να παρουσιάσουμε το “τοπίο” των απόψεων και των υποστηρικτών τους, το κάνουμε όμως όχι απλώς πληροφοριακά αλλά στο πλαίσιο της παρουσίασης της προσωπικής μας θέσης, άποψης, ή ερμηνείας. Έχει επίσης αξία στην ίδια ενότητα να εξηγήσουμε την σημασία του υπό πραγμάτευση προβλήματος στο πλαίσιο ενός φιλοσοφικού πεδίου (ηθική, φιλοσοφία της επιστήμης) ή ενός γενικότερου φιλοσοφικού προβλήματος (π.χ. την σημασία της έννοιας του προσώπου ή της αυτονομίας του στη διερεύνηση ζητημάτων ανθρώπινης αξιοπρέπειας). Μάλιστα συχνά είναι ενδεδειγμένο να ξεκινήσουμε με κάτι τέτοιο, με την παρουσίαση δηλαδή του θέματος, ή του προβλήματος που εξετάζουμε, να προχωρήσουμε στην εξήγησή του, που σημαίνει και εξήγηση των εννοιών που το συγκροτούν, τουλάχιστον σε έναν πρώτο βαθμό, πριν εκφράσουμε την άποψη ή την θέση που παίρνουμε και που υποστηρίζουμε. Αν πραγματευόμαστε το θέμα του ρόλου της “φρόνησης” στην ηθική του Αριστοτέλη ή της “αυτονομίας” στην ηθική του Καντ, για παράδειγμα, είναι σκόπιμο να πούμε μερικά πράγματα για το φιλοσοφικό πλαίσιο στο οποίο κινούμαστε και για τους όρους και τις έννοιες που πραγματευόμαστε.

Στο δεύτερο βήμα της προτεινόμενης δομής δίνουμε το επιχειρήμα που υποστηρίζει την θέση μας. Θα πρέπει να έχουμε μια θέση σχετικά με τον ρόλο, για παράδειγμα, ή τον φιλοσοφικό στόχο της “φρόνησης” στην αριστοτελική ηθική ή της “αυτονομίας” στην καντιανή ηθική, ας πούμε. Και αυτή η θέση θα πρέπει να είναι μια θέση ερμηνευτική της αριστοτελικής ή της καντιανής σχετικής άποψης, που φυσικά επιδέχονται πολλές ερμηνείες και έχουν γίνει αντικείμενο πολλών ερμηνειών στη βιβλιογραφία. Είναι σημαντικό στο στάδιο αυτό της γραφής μας να παρουσιάσουμε τις προκείμενες του επιχειρηματός μας, έτσι ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να παρακολουθήσει την πορεία της σκέψης μας.

Τι εννοούμε με τον όρο “προκείμενες”; Προκείμενες είναι τα συστατικά ενός επιχειρήματος. Στο παρακάτω φορμαλιστικό επιχειρήμα

1. Όλα τα α είναι β
2. Όλα τα β είναι γ

---

3. Άρα, όλα τα α είναι γ

οι προτάσεις 1 και 2 είναι προκείμενες και η πρόταση 3 συμπέρασμα. Τα επιχειρήματά μας δεν είναι όμως συνήθως φορμαλιστικά. Συνήθως είναι του εξής τύπου.

Οι ηθικοί νόμοι είναι ουσιαστικά φυσικοί νόμοι και για αυτό αντικειμενικοί και έλλογοι.

Στο επιχείρημα αυτό οι προκειμένες είναι οι εξής.

1. Οι ηθικοί νόμοι είναι φυσικοί νόμοι
2. Οι φυσικοί νόμοι είναι αντικειμενικοί και λογικοί

-
3. Άρα οι ηθικοί νόμοι είναι αντικειμενικοί και λογικοί

Τώρα, το γεγονός ότι συγκροτείται έτσι το επιχειρημά μας δεν σημαίνει φυσικά ότι αληθεύει κιόλας. Η προκειμένη 2, για παράδειγμα, μπορεί, δικαίως, να εγείρει ενστάσεις σχετικά με την εγκυρότητά της. Η συζήτηση για την εγκυρότητα των προκειμένων του επιχειρήματος θα πρέπει να μας αποσχολήσει στο δοκίμιό μας, στην ενότητα 3.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε εγκυρότητα και αλήθεια. Το πιο πάνω φορμαλιστικό επιχείρημα είναι έγκυρο αλλά μπορεί να μην είναι αληθές αν δεν είναι αληθής μία προκειμένη, π.χ. ότι όλα τα α είναι β. Περισσότερα για την εγκυρότητα και την αλήθεια ενός επιχειρήματος στην επόμενη ενότητα.

Προφανώς οι ενότητες II και III του δοκιμίου μας είναι πολύ στενά συνδεδεμένες. Ενώ στην ενότητα II εξηγούμε τι σημαίνουν οι προκειμένες μας, εξηγώντας το περιεχόμενο των σημαντικών φιλοσοφικών όρων που περιέχουν (π.χ. νόμος, φύση, αντικειμενικός, έλλογος, στο παραπάνω παράδειγμα), στην ενότητα III σκοπός μας είναι να δείξουμε πώς το συμπέρασμά μας, η θέση μας δηλαδή, προκύπτει από τις προκειμένες μας.

Στην ενότητα III μπορούμε, και θα έλεγα ότι ενδείκνυται, να αναμετρηθούμε με ενστάσεις που έχουν ήδη διατυπωθεί ενάντια στη θέση μας ή και με ενδεχόμενες ενστάσεις. Κάτι τέτοιο είναι σημαντικό να το κάνουμε γιατί κάνοντάς το μπορεί να διαπιστώσουμε σημαντικά προβλήματα για τη θέση μας, τα οποία είτε ξεπερνιούνται, οπότε δείχνουμε τον τρόπο, είτε όχι, οπότε τροποποιούμε ή εγκαταλείπουμε τη θέση μας και ξαναγράφουμε το δοκίμιό μας (πράγμα συχνά αναπόφευκτο, αφού όπως είπα γράφοντας βρίκουμε τι θέλουμε να πούμε αλλά και το λέμε –δες πιο πάνω ενότ. 1). Είναι χαρακτηριστικό καλού φιλοσοφικού δοκιμίου η θέση του να μην “πέφτει” με την πρώτη δυνατή ένσταση, ή τουλάχιστον να έχει προσπαθήσει να αναλογιστεί τις πιθανές ενστάσεις.

Το τελευταίο μέρος του δοκιμίου μπορεί να διαμορφωθεί με αρκετούς τρόπους. Ένας τέτοιος είναι να συνοψίσουμε την θέση που υποστηρίζαμε και το επιχείρημα με το οποίο την υποστηρίξαμε. Ένας άλλος είναι εκτός από αυτό να προσθέσουμε τι περαιτέρω συνέπειες έχει η θέση που υποστηρίξαμε.

Με βάση τα παραπάνω, η βασική δομή του ενός φιλοσοφικού δοκιμίου μπορεί να είναι αναλυτικότερα η εξής:

I. Παρουσιάζεις το φιλοσοφικό ζήτημα και εξηγείς τι θα αποδείξεις/συζητήσεις

α) εντάσσεις το συγκεκριμένο ζήτημα στο γενικότερο φιλοσοφικό πλαίσιο που ανήκει (π.χ. πρόβλημα σχέσης σώματος-νου, κανονιστικότητας, σχέσης γλώσσας-κόσμου κτλ)

β) κάνεις λόγο για την σπουδαιότητα του ζητήματος

γ) διατυπώνεις τη θέση σου στο ζήτημα

δ) διακρίνεις τη θέση σου από αντίθετες, εναλλακτικές αλλά και παραπλήσιες θέσεις που έχουν διατυπωθεί στην βιβλιογραφία

ε) πληροφορείς για τους όρους και τις έννοιες που θα χρησιμοποιήσεις στο δοκίμιο και τους εξηγείς στο σημείο αυτό

II. Αναπτύσσεις το επιχείρημα που στηρίζει τη θέση σου (άποψη, ερμηνεία)

α) αναλύεις το επιχείρημα στις προκείμενες του και εξηγείς τι σημαίνουν (εξηγείς τους όρους που περιέχουν)

β) συνοψίζεις την κεντρική ιδέα και ισχύ του επιχειρήματος

III. Δείχνεις ότι το επιχείρημά σου ισχύει

α) εξηγείς πώς το συμπέρασμα, η θέση σου, συνάγεται από τις προκείμενες

β) συχνά χρειάζεται να εστιάσουμε στις σχέσεις μεταξύ εννοιών, πώς δηλαδή σχετίζονται μεταξύ τους (π.χ. βούληση-αυτονομία, αξίες-γνώση, πρόσωπο-αξιοπρέπεια)

γ) δείχνεις ότι οι προκείμενες σου ισχύουν (π.χ. ότι οι φυσικοί νόμοι ισχύουν ανεξάρτητα από παρατηρητές)

δ) δίνεις παραδείγματα ή επιχειρήματα εκ του αντιθέτου, δείχνεις ότι μια εναλλακτική άποψη κατάληγει σε άτοπο, ή άλλα υποστηρικτικά στοιχεία για την θέση σου

ε) παρουσιάζεις και συζητάς διατυπωμένες, γνωστές, αλλά και ενδεχόμενες δηλαδή πιθανές ενστάσεις και δείχνεις γιατί δεν ισχύουν κατά της θέσης σου (π.χ. βασίζονται σε λάθος ερμηνεία των εννοιών, όρων, προκύπτουν από συλλογιστικό λάθος, δεν αγγίζουν την ουσία της θέσης κτλ.)

IV. Συμπέρασμα

α) Συνοψίζεις την θέση που υποστήριξες και το επιχείρημα για αυτήν

β) Συζητάς σύντομα τις σημαντικότερες συνέπειες που η θέση αυτή έχει

Η παραπάνω δομή δεν είναι φυσικά, υπενθυμίζω, η μόνη ενδεδειγμένη, και έτσι δεν είναι υποχρεωτική. Περιέχει όμως τα βασικά από τα συστατικά εκείνα που είναι απαραίτητα για την συγγραφή ενός φιλοσοφικού δοκιμίου. Είναι εμφανές ότι στη δομή αυτή κεντρική θέση έχει το επιχείρημα. Είναι σκόπιμο λοιπόν να μιλήσουμε για αυτό στη συνέχεια.

3. Το επιχείρημα

Ο όρος “επιχείρημα” σημαίνει στην μη τεχνική του σημασία “άπλωμα των χεριών”, “προσπάθεια”. Με την τεχνική του σημασία ο όρος απαντά για πρώτη φορά στα *Τοπικά* του Αριστοτέλη, ένα έργο με αντικείμενο τον τρόπο διεξαγωγής της διαλεκτικής συζήτησης, για να δηλώσει μια λογική κατασκευή που μπορεί να πείσει τους άλλους σε μια συζήτηση, ένα μέσο που χρησιμεύει στην διαλεκτική. Το επιχείρημα αποτελεί την ουσία ενός φιλοσοφικού δοκιμίου καθώς είναι το κύριο μέσο για να αποδείξουμε ορθολογικά μία θέση.

Ας αρχίσουμε επισημαίνοντας τι ακριβώς είναι το επιχείρημα. Όπως ήδη υπαινίχθηκα, είναι μια λογική κατασκευή που αποτελείται από προκείμενες και ένα συμπέρασμα που προκύπτει από αυτές. Το ζήτημα τώρα είναι πως κατασκευάζουμε ένα επιχείρημα. Όπως συνήθως λένε όσοι διδάσκουν λογική, τα επιχειρήματα είναι δύο ειδών, τα καλά και τα κακά. Τι κάνει ένα επιχείρημα καλό;

Η απάντηση είναι ότι πρέπει να διαθέτει τα εξής.

- α) να ισχύει τυπικά
- β) να αληθεύουν οι προκείμενές του ως περιεχόμενο
- γ) να είναι σχετικό με το ζήτημα και κατανοητό

Ας δούμε καθένα από τα χαρακτηριστικά αυτά ξεχωριστά.

Σχετικά με την ισχύ ενός επιχειρήματος, πρόκειται για την ορθότητα της συναγωγής του συμπεράσματος από τις προκείμενες. Για παράδειγμα:

- 1 Αν ο Γιάννης έχει δουλειά, έχει και χρήματα
2. Ο Γιάννης έχει δουλειά

---

3. Ο Γιάννης έχει χρήματα

Το πιο πάνω επιχείρημα έχει μια σαφή και αναγνωρίσιμη μορφή που στην ιστορία της λογικής αποκαλούμε *modus ponens* (ροπο=θέτω). Σχηματικά είναι ο εξής

$$\begin{array}{c} \text{Αν } p, \text{ τότε } q \\ p \\ \hline q \end{array}$$

Άλλες μορφές συλλογισμών είναι οι εξής.

Modus tollens (tollo=αφαιρώ)	Διαζευκτικός συλλογισμός	Υποθετικός συλλογισμός
$p \text{ ή } q$ $\text{όχι } p$	$\text{Αν } p, \text{ τότε } q$ $\text{όχι } p$	$\text{Αν } p, \text{ τότε } q$ $\text{Αν } q, \text{ τότε } r$
q	$\text{όχι } q$	$\text{Αν } p, \text{ τότε } r$

Στις παραπάνω μορφές συλλογισμών, ο τρόπος συμπερασμού είναι τυπικός, φορμαλιστικός, δηλαδή το συμπέρασμα προκύπτει λογικά από τις προκείμενες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το επιχείρημα αναγκαστικά αληθεύει, ακριβώς γιατί αυτό εξαρτάται από το αν αληθεύουν οι προκείμενές του. Η αλήθεια των προκείμενων εξαρτάται σημαντικά από το αν αληθεύει σε αυτές το περιεχόμενο των όρων που περιέχουν.

Στο παράδειγμα

Οι Στωικοί είναι ντετερμινιστές

Ο ντετερμινισμός καταργεί την ελευθερία της βούλησης

άρα οι Στωικοί καταργούν την ελευθερία της βούλησης

προφανώς πολλά εξαρτώνται από το περιεχόμενο του όρου “ντετερμινισμός” αλλά και “ελευθερία της βούλησης”. Ενώ λοιπόν οι Στωικοί με μια έννοια είναι ντετερμινιστές, δεν καταργούν την ελευθερία της βούλησης – το αντίθετο με μια έννοια συμβαίνει.

Συχνά για να δείξουμε ότι οι προκείμενές μας αληθεύουν, θα πρέπει να δώσουμε, επιπλέον του προσδιορισμού των όρων, πληροφορίες, παραδείγματα, ή και σχετικά επιχειρήματα.

Στο επιχείρημα, για παράδειγμα

Η Βίβλος είναι ο λόγος του Θεού

Ο λόγος του Θεού αληθεύει

άρα η Βίβλος αληθεύει

θα πρέπει να μας δοθούν λόγοι για να υιοθετήσουμε την προκείμενη 2 ως αληθή. Ο λόγος του τύπου “επειδή το λέει η Βίβλος”, είναι προφανώς μη ικανοποιητικός, γιατί σε αυτή την περίπτωση απλώς αναδιατυπώνουμε το συμπέρασμα, δεν δίνουμε λόγους για την αλήθεια της προκείμενης 2.

Εκτός από την τυπική ισχύ του επιχειρήματος και την αλήθεια του, το επιχείρημα θα πρέπει να διακρίνεται και από δύο ακόμα χαρακτηριστικά, να είναι σχετικό με το υπό εξέταση ζήτημα και κατανοητό. Δηλαδή, οι προκείμενες του επιχειρήματος θα πρέπει να είναι σχετικές και αρκετά πληροφοριακές με το υπό εξέταση ζήτημα, διαφορετικά δεν έχει καμία δύναμη στο πλαίσιο του δοκιμίου μας ακόμα και αν ισχύει/αληθεύει.

Για παράδειγμα

Η υπάρχει ελεύθερη βούληση ή ο Κάντ ήταν ανόητος

ο Κάντ δεν ήταν ανόητος

άρα υπάρχει ελεύθερη βούληση

το επιχείρημα ισχύει τυπικά ως διαζευκτικός συλλογισμός, όμως το δεύτερο σκέλος της διάζευξης δεν έχει καμία σχέση με το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης, δεν δίνει δηλαδή καμία σχετική διαφωτιστική πληροφορία αν πραγματευόμαστε το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης στον Καντ. Είναι αρκετά δύσκολο να περιγραφεί πως ένα επιχείρημα γίνεται σχετικό με το υπό εξέταση ζήτημα και κατανοητό ως τέτοιο. Προφανώς αυτό μαθαίνεται μόνο με την άσκηση στην επιχειρηματολογία. Θα πρέπει όμως να θυμόμαστε ότι ένα επιχείρημα για να είναι πειστικό χρειάζεται να είναι κάτι αρκετά παραπάνω από ισχύον και αληθές.

4. Πειστικά επιχειρήματα

Προφανώς πειστικό είναι το επιχείρημα που μπορεί να πείθει κάποιον ή κάποιους. Το γεγονός ότι κάποιος πείθεται από ένα κακό επιχείρημα δεν κάνει το επιχείρημα πειστικό.

Αντίθετα, αν κάποιος δεν πείθεται από ένα έγκυρο επιχείρημα, αυτό συνιστά ένα πρόβλημα που μας ενδιαφέρει, γιατί ένα έγκυρο ή και αληθές επιχείρημα δεν είναι αυτομάτως ένα πειστικό επιχείρημα. Ο λόγος είναι ότι σε μια τέτοια περίπτωση μπορεί το επιχείρημα να νοσεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους που να συσκοτίζουν την αλήθεια του. Μπορεί για παράδειγμα το επιχείρημα να είναι περισσότερο συμπυκνωμένο και περίπλοκο από όσο μπορεί να κατανοήσει ένα ορισμένο κοινό ή κάποτε και για οποιοδήποτε κοινό, να μην έχει προηγηθεί εξήγηση των όρων που χρησιμοποιεί, οπότε να μην γίνεται κατανοήτο.

Πως γίνεται λοιπόν ένα επιχείρημα πειστικό; Καταρχάς θα πρέπει να περιέχει προκειμένες σχετικές με το ζήτημα στο οποίο εστιάζει. Οι προκειμένες αυτές να δίνουν πληροφορίες και να συνιστούν βήματα συλλογιστικά που να είναι έγκυρα, π.χ. χωρίς ελεύθερη βούληση (υπό την α ή β έννοια) δεν υπάρχει ευθύνη. Να έχει προηγηθεί εξήγηση των όρων όχι μόνο σε επίπεδο γλωσσικής αποσαφήνισης αλλά και σε επίπεδο φιλοσοφικής, εννοιολογικής αποσαφήνισης. Ο όρος “ελεύθερη βούληση” για παράδειγμα, ή όρος “αιτιοκρατία” (ντετερμινισμός) χρήζουν και των δύο, αλλά κυρίως φιλοσοφικής αποσαφήνισης ακριβώς επειδή οι όροι αυτοί έχουν χρησιμοποιηθεί και χρησιμοποιούνται με πολλές διαφορετικές έννοιες στην ιστορία της φιλοσοφίας αλλά και στην βιβλιογραφία. Η έννοια της ελεύθερης βούλησης που μπορεί να υιοθετεί ένας ντετερμινιστής είναι αρκετά διαφορετική από αυτή που δέχεται ένας αντίπαλός του, μη ντετερμινιστής, οπότε με μία έννοια μιλούν για διαφορετικά πράγματα. Αυτό που στην πραγματικότητα όμως συμβαίνει είναι ότι δίνουν διαφορετικό περιεχόμενο στην ίδια έννοια.

Αυτό είναι κάτι πολύ συχνό στην φιλοσοφία. Είναι συχνό δηλαδή οι φιλόσοφοι να συμφωνούν στην σημασία ενός όρου, π.χ. ευδαιμονία, αρετή, αίτιο, ον, κτλ, να διαφωνούν όμως στο περιεχόμενο της έννοιας. Όλοι σχεδόν οι φιλόσοφοι στην αρχαιότητα συμφωνούν, για παράδειγμα, ότι ο στόχος της ανθρώπινης ζωής είναι η ευδαιμονία και ότι η επίσης η αρετή παίζει ουσιώδη ρόλο στην επίτευξη του στόχου αυτού, οι αρχαίες ηθικές θεωρίες όμως διαφέρουν σημαντικά εξαιτίας του διαφορετικού περιεχομένου που κάθεμια δίνει στις έννοιες “ευδαιμονία” και “αρετή”. Ενώ λοιπόν διαθέτουν τις ίδιες έννοιες, διαφωνούν ως προς το ακριβές περιεχόμενό τους.

Η συγγραφή ενός φιλοσοφικού δοκιμίου απαιτεί μεγάλη προσοχή στην πραγμάτευση των εννοιών, ακριβώς επειδή εκεί είναι που υπάρχουν οι εστίες διαφωνίας μεταξύ των φιλοσόφων, αλλά και γιατί αυτές είναι τελικά τα βασικά συστατικά της δικής μας φιλοσοφικής θέσης.

Ένα πειστικό επιχείρημα θα πρέπει επιπλέον να έχει επιμείνει αρκετά στην απόδειξη της αλήθειας των προκειμένων του, με επιμέρους επιχειρήματα, παραδείγματα, λογική

ανάλυση εννοιών κτλ. Τέλος, ένα πειστικό επιχείρημα θα πρέπει να διέπεται από μερικές ακόμα αρετές, όπως συνέπεια στην χρήση των όρων, σαφήνεια, συνέπεια και συνοχή. Ας περάσουμε να συζητήσουμε αυτές τις αρετές.

5. Συνέπεια

Η συνέπεια είναι αρετή ουσιαστική σε κάθε δοκίμιακό λόγο και αφορά σε πολλά επίπεδα, όπως την συνέπεια στην χρήση ορολογίας, την συνέπεια με τους προηγούμενους ισχυρισμούς, την συνέπεια στην υποστήριξη της ίδιας θέσης σε όλη την έκταση του δοκιμίου.

Ας ξεκινήσουμε με την συνέπεια στο πρώτο επίπεδο. Είναι διαδεδομένη η άποψη, πιθανότατα επειδή την μαθαίνουμε στο σχολείο, ότι θα πρέπει να ποικίλλουμε τον λόγο μας, δηλαδή να μην χρησιμοποιούμε συνεχώς τις ίδιες λέξεις και εκφράσεις, επειδή έτσι το κείμενό μας γίνεται επαναλαμβανόμενο και έτσι ίσως βαρετό. Τίποτα δεν είναι πιο καταστροφικό από μια τέτοια πρακτική σε ένα φιλοσοφικό δοκίμιο. Ο λόγος είναι απλός. Ποικίλλοντας το λεξιλόγιο, δεν εξαιρούμε και όρους που είναι βασικοί για την υποστήριξη της θέσης μας, με συνέπεια ο αναγνώστης να μην γνωρίζει τελικά αν μιλούμε για το ίδιο πράγμα. Αν για παράδειγμα συζητούμε για την “ευδαιμονία”, δεν μπορούμε χωρίς ειδοποίηση να χρησιμοποιούμε εναλλακτικά τους όρους “ευτυχία”, “ευμάρεια”, ή αν μιλούμε για “νου” να εναλλάσσουμε τον όρο με “πνεύμα”, “ψυχή”, “μυαλό” κτλ. Η σταθερότητα στην χρήση των όρων είναι καίρια προκειμένου να υποστηριχθεί μια θέση και να συγκροτηθεί ένα πειστικό επιχείρημα, ακριβώς γιατί εξασφαλίζει την συνέχεια στον λόγο μας και στην προσοχή και κατανόηση του αναγνώστη. Αν λοιπόν χρειαζόμαστε την ίδια λέξη ξανά και ξανά δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην την χρησιμοποιήσουμε και πολλοί καλοί λόγοι για να την χρησιμοποιήσουμε, όπως έδειξα πιο πάνω.

Ανάλογα σημαντική είναι και η συνέπεια στην χρήση των εννοιών με το ίδιο περιεχόμενο σε όλο το δοκίμιο και φυσικά την υποστήριξη της ίδιας θέσης. Είναι πολύ κοινό ατόπημα να τροποποιούμε, συχνά ανεπίγνωστα, το περιεχόμενο των εννοιών που χρησιμοποιούμε και κάποτε και της θέσης καθώς η εξέλιξη της γραφής του δοκιμίου μας αποκαλύπτει νέα δεδομένα που μας κάνουν να αναθεωρούμε. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να έχουμε συνείδηση της μετατόπισης θέσης και να αναθεωρήσουμε το κείμενό μας. Ειδάλλως αυτοϋπονομευόμαστε, καθώς την θέση την οποία αρχίσαμε να υποστηρίζουμε την έχουμε εγκαταλείψει για κάποια άλλη, οπότε η στήριξη που προσφέρουμε δεν είναι φανερό

τι στηρίζει. Με άλλα λόγια κάθε ασυνέπεια σημαίνει ότι τουλάχιστον μία από τις δύο ή περισσότερες εκδοχές που προσφέρουμε είναι ψευδής.

6. Σαφήνεια

Η σαφήνεια θεωρείται σημαντική αρετή του δοκιμιακού λόγου ήδη από την αρχαιότητα. Και η σαφήνεια είναι μια αρετή με πολλά επίπεδα εφαρμογής. Ένα πρώτο επίπεδο είναι αυτό του λόγου στο μικροεπίπεδο των προτάσεων και των παραγράφων. Η σαφήνεια αυτού του είδους προκύπτει πρώτον από την χρήση σαφούς γλώσσας, αποφεύγοντας όρους που είναι ποιητικοί, αρχαϊκοί, σπάνιοι, αποφεύγοντας με λίγα λόγια την λεξιθηρία. Προκύπτει επίσης η συνέπεια του πιο πάνω είδους από τον σύντομο, μικροπερίοδο λόγο. Πρέπει να γνωρίζουμε ότι μια περίοδος δεν μπορεί να σηκώσει παρά περιορισμένο εννοιολογικό φορτίο. Μεγάλη συμπύκνωση συχνά οδηγεί σε ασάφεια.

Το ίδιο ισχύει, τηρουμένων των αναλογιών, και για μια παράγραφο. Μια περίοδος, όπως είπα, στοχεύει να πει ένα πράγμα, όχι τρία ή πέντε. Για περισσότερες σκέψεις χρειαζόμαστε και περισσότερες προτάσεις για να τις εκφράσουμε. Ανάλογα και στο επίπεδο της παραγράφου. Μια παράγραφος στοχεύει να εκφράσει μια κεντρική άποψη και κάποιες δευτερεύουσες που ενισχύουν την κεντρική άποψη. Μια καλή άσκηση στην σαφήνεια στο επίπεδο αυτό είναι να προσπαθήσουμε να εκφράσουμε τις απόψεις μας σε μια άλλη γλώσσα όπου τα περιθώρια που έχουμε στην χρήση του γλωσσικού της πλούτου είναι περιορισμένα. Θα δούμε ότι ο περιορισμός αυτός μπορεί να δράσει ευεργετικά ακριβώς γιατί δεν θα μπορούμε παρά να εκφράσουμε μία άποψη σε μία περίοδο, ειδικά αν η γλώσσα αυτή είναι τα αγγλικά, για λόγους που έχουν να κάνουν με την δομή της συγκεκριμένης γλώσσας.

Εκτός από την σαφήνεια στο γλωσσικό επίπεδο, καίρια σημασίας είναι η σαφήνεια στο επίπεδο της θέσης που υποστηρίζουμε ή των επιμέρους θέσεων που λειτουργούν ενισχυτικά προς την κύρια θέση. Για να έχουμε μια σαφή θέση, θα πρέπει, μεταξύ των άλλων, να προσδιορίσουμε με ακρίβεια την απόστασή μας από άλλες θέσεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς και να ορίσουμε το περιεχόμενο των εννοιών που περιέχει η θέση μας. Η σαφήνεια στο γλωσσικό επίπεδο που περιγράψαμε πιο πάνω είναι εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατύπωση μιας σαφούς φιλοσοφικής θέσης.

Αλλά αυτό μόνο δεν αρκεί. Για να διατυπώσουμε μια σαφή φιλοσοφική θέση ή άποψη, θα πρέπει πρωταρχικά να εντοπίσουμε ή/και να καταλήξουμε σε μια άποψη φιλοσοφική, και όχι να προσεταιριστούμε ευκαιριακά μια άποψη που διατυπώνεται με δήθεν φιλοσοφικές αξιώσεις χωρίς όμως να σημαίνει τίποτα φιλοσοφικά. Και μια ορισμένη

χρήση της γλώσσας μπορεί να κάνει να φαίνεται μια κοινότυπη ή εντυπωσιακά εκφρασμένη θέση ως φιλοσοφική, ενώ δεν είναι. Για τον λόγο αυτό η απλότητα και σαφήνεια στη χρήση της γλώσσας είναι δικλείδα ασφαλείας στην προσπάθεια εξεύρεσης μια πραγματικής φιλοσοφικής θέσης και διάκρισής της από ψευδο-φιλοσοφικές θέσεις ή απόψεις που ποζάρουν ως τέτοιες λόγω επιτηδευμένης γλώσσας. Ας θυμηθούμε ότι ο Πλάτων στην προσπάθειά του να θεμελιώσει την φιλοσοφία, προσπαθεί να αποστασιοποιηθεί από τις πρακτικές της ρητορικής και των δασκάλων της, επειδή πιστεύει ότι δεν μας διαφωτίζουν για τίποτα, και το χειρότερο είναι ότι δεν το συνειδητοποιούν καν. Η επιπλέον αρνητική συνέπεια ότι μια τέτοια πρακτική εμποδίζει την κριτική αντιπαράθεση με την διατυπωμένη θέση, και αυτό όπως είπα είναι ουσιώδες στην φιλοσοφική γραφή, να εκθέτει δηλαδή μια θέση σε κριτική. Φιλοσοφική γραφή συνεπώς σημαίνει μια μη ρητορική χρήση της γλώσσας –ως παράδειγμα αποφυγής μπορεί να έχει κανείς στον νου του όλες τις συμβουλές στο σχολείο για την έκθεση.

7. Η χρήση της βιβλιογραφίας

Σε κάθε επιστημονικό λόγο, σε λόγο δηλαδή που έχει αξιώσεις να δημιουργήσει γνώση, διαλεγόμαστε με την γνώση που έχει ήδη δημιουργηθεί και έχει αποτυπωθεί στην βιβλιογραφία. Δεν μπορούμε και δεν πρέπει να ξεκινούμε από το μηδέν, αδιαφορώντας για την ήδη υπάρχουσα γνώση. Αυτό όμως φυσικά δεν σημαίνει ότι είμαστε σκλάβοι της. Η προσπάθεια για δημιουργία νέας γνώσης πολύ συχνά σημαίνει την απόρριψη, ή έστω την κριτική της προηγούμενης. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι η κριτική δεν είναι εργαλείο για την δημιουργία νέας γνώσης μόνο, ή για την διατύπωση νέων θέσεων. Μπορούμε απλώς να αμφισβητούμε μια θέση χωρίς αναγκαστικά να βάζουμε μια άλλη στη θέση της. Μπορεί αυτή ακριβώς να είναι η θέση μας. Κανένα πρόβλημα! Ένα μεγάλο και αξιόλογο μέρος της φιλοσοφίας έχει ακριβώς αυτή τη μορφή.

Η χρήση της βιβλιογραφίας λοιπόν οφείλει να γίνεται με έναν κριτικό τρόπο χωρίς δέος μπροστά σε θεωρούμενες αυθεντίες, δηλαδή να μας βοηθά να ασκήσουμε την δική μας κριτική, να εξελίξουμε το δικό μας κριτικό πνεύμα.

Πρακτικά η βιβλιογραφία μας μπορεί να είναι δύο ειδών, κείμενα που κάποτε συνιστούν το αντικείμενο συζήτησής μας (π.χ. Πλάτωνας, Χιούμ, Καντ), και κείμενα που μας βοηθούν να τα κατανοήσουμε. Εννοείται ότι τα πρώτα είναι σημαντικότερα από τα δεύτερα, καθώς τα δεύτερα υπάρχουν για να εξηγήσουν τα πρώτα. Η διάκριση αυτή όμως δεν ισχύει πάντοτε, αλλά μόνο αν έχουμε να γράψουμε ένα δοκίμιο που αντικείμενό του

είναι να ερμηνεύσει ή/και να κρίνει την θέση ενός ιστορικού κειμένου. Στην περίπτωση αυτή το υπό ερμηνεία κείμενο είναι η πηγή μας, το αντικείμενο συζήτησης. Αν όμως συζητούμε για την ηθική αρετή, για παράδειγμα, τότε δικαιούμαστε να αντιμετωπίσουμε τόσο τον Αριστοτέλη όσο και τους σύγχρονους ερμηνευτές του ως βιβλιογραφία, αν και πάλι μια διάκριση υπάρχει στο βαθμό που οι δεύτεροι βασίζονται στον πρώτο και με μια έννοια τον προϋποθέτουν.

Σε κάθε περίπτωση όμως την στάση μας απέναντι στην βιβλιογραφία πρέπει να την διέπει ειλικρίνεια στην δήλωση των οφειλών μας προς κάθε έργο που συμβουλευόμαστε, σεβασμός και κριτική στάση. Ο σεβασμός και η κριτική στάση είναι συμπληρωματικά. Κρίνουμε και επικρίνουμε κάτι που σεβόμαστε, δηλαδή ένα κείμενο που νομίζουμε ότι αξίζει τον κόπο να λάβουμε υπόψη μας και να αντιπαρατεθούμε μαζί του. Έλλειψη κριτικής στάσης είναι τελικά έλλειψη σεβασμού προς το εγχείρημα του φιλοσόφου με τον οποίο διαλεγόμαστε. Και μια τέτοια έλλειψη είναι φυσικά μοιραία και για το δικό μας εγχείρημα.

Την βιβλιογραφία την αναφέρουμε στο δοκίμιο/εργασία μας με δύο τρόπους, στη διάρκεια του με την μορφή αναφορών ή παραπομπών (υποσημειώσεων), και στο τέλος του με την μορφή βιβλιογραφικού καταλόγου όλων των κειμένων που έχουμε χρησιμοποιήσει. Η παραπομπή με την μορφή υποσημείωσης μπορεί να έχει την εξής μορφή:

Δες G. Bachelard, *Το νέο επιστημονικό πνεύμα*, Ηράκλειο 2000 (μτφρ. Γ. Φαράκλας)

Βλ. Δ. Πορτίδης, Στ. Ψύλλος, Δ. Αναπολιτάνος, *Λογική. Η Δομή του Επιχειρήματος*, Αθήνα 2007

Αν τώρα θέλουμε να παραπέμψουμε σε κείμενα φιλοσόφων αρχαίων και νεοτέρων, θα πρέπει να ενημερώνουμε για την έκδοση που χρησιμοποιούμε, ή/και να χρησιμοποιούμε την σελιδαρίθμηση της γενικά αποδεκτής έκδοσης. Στην περίπτωση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, για παράδειγμα, αναφερόμαστε στις σελίδες των στερεότυπων εκδόσεων του Στεφάνου και του Μπέκερ αντίστοιχα (π.χ. Δες Πλάτων, *Πολιτεία* 513b-c, ή Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 1099a10-14). Ανάλογες γενικής αποδοχής και σελιδαρίθμησης εκδόσεις υπάρχουν και για τους νεώτερους φιλοσόφους, Χιούμ, Καντ, εκτός και να παραπέμψουμε σε μεταφράσεις των έργων τους στα Ελληνικά, όπου και πάλι πρέπει να δηλώνουμε ποιες είναι.

Στο τέλος της εργασίας μας είναι σημαντικό να δίνουμε έναν κατάλογο με τα έργα που χρησιμοποιήσαμε και συμβουλευτήκαμε. Και έχει νόημα να τα διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες: α) Κείμενα β) Δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

Στην κατηγορία α) θα πρέπει να εντάξουμε τα κείμενα και τις μεταφράσεις που χρησιμοποιούμε, της *Πολιτείας* του Πλάτωνα, των *Ηθικών Νικομαχείων* του Αριστοτέλη, της *Κριτικής του Πρακτικού Λόγου* του Κάντ.

Στην κατηγορία β) θα πρέπει να εντάξουμε τα άρθρα και τις μονογραφίες, όπως και τις (έγκυρες) εγκυκλοπαίδειες που χρησιμοποιήσαμε και συμβουλευτήκαμε.

Η βιβλιογραφία που παραθέτουμε στο τέλος της εργασίας μας δεν μπορεί να είναι διαφορετική από αυτήν που χρησιμοποιήσαμε κατά τη διάρκειά της. Δεν την αυξάνουμε για να κάνουμε εντύπωση, να δείξουμε ότι διαβάσαμε ή ερευνήσαμε πολύ κτλ.

Είναι επίσης σημαντικό να τονίσουμε εδώ η χρήση της βιβλιογραφίας δεν σημαίνει αντιγραφή ή μετάφρασή της. Αυτό συνιστά λογοκλοπή και είναι αθέμιτο, ειδικά αν δεν ενημερώνουμε τον αναγνώστη και τον παραπλανούμε κάνοντας τον να πιστεύει ότι είναι δικός μας λόγος. Συστηματική και σημαντική σε ποσότητα λογοκλοπή είναι λόγος ακύρωσης της εργασίας μας. Η χρήση της βιβλιογραφίας είναι θεμιτή όταν έχει τον χαρακτήρα διαλόγου με κείμενα άλλων προκειμένου να μας βοηθήσουν να διαμορφώσουμε και να εκφράσουμε την δική μας θέση. Η βιβλιογραφία δεν είναι αυτοσκοπός.

8. Συνοχή και ειρμός

Η συνοχή του λόγου μας είναι επίσης σημαντική αρετή ενός φιλοσοφικού δοκιμίου, ακριβώς γιατί η υποστήριξη μιας θέσης δεν μπορεί να εγκαταλείπεται σε κανένα του σημείο, αλλά το διέπει εξολοκλήρου. Η παρουσία της θέσης αυτής αποτελεί και ένα στοιχείο οδηγού για τον αναγνώστη. Μέσω της προβολής ή υποστήριξης της θέσης μας τον οδηγούμε μέσα στο δοκίμιο μας.

Η συνοχή αυτή ή ο ειρμός συγκροτείται σε πολλά επίπεδα. Χοντρικά θα λέγαμε τα επίπεδα αυτά είναι δύο, της σκέψης και του λόγου. Μπορεί να υπάρχει συνοχή σκέψης και θέσης αλλά όχι λόγου. Αλλά και το αντίστροφο, να υπάρχει συνοχή λόγου χωρίς συνοχή σκέψης. Για την συνοχή της σκέψης, θα παραπέμψω ενδεικτικά στην δομή που υπέδειξα πιο πάνω. Σίγουρα το ζήτημα αυτού του είδους συνοχής είναι πολύ σύνθετο. Τα λογικά βήματα που πρέπει να γίνουν κάθε φορά είναι κάτι που μαθαίνει κανείς με εξάσκηση στην φιλοσοφία. Η συνοχή του λόγου μας είναι κάπως πιο εύκολη υπόθεση, ή τουλάχιστον πιο ελέγξιμη. Μια παράγραφος θα πρέπει να έχει μια συνοχή και μια ενότητα. Κρίσιμη για αυτή την συνοχή είναι ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούμε μόρια και συνδέσμους όπως “ωστόσο, ώστε, έτσι, συνεπώς, επειδή, όμως, ως εκ τούτου, αντίθετα, διότι, άλλωστε, ειδάλως, άρα” κτλ. Τέτοιες λέξεις συνιστούν τους αρμούς του λόγου μας και θα πρέπει να

είμαστε προσεκτικοί στη χρήση τους με δύο έννοιες. Πρώτον, να εννοούμε τις συνδέσεις που οι λέξεις αυτές κάνουν με την βαρύτητα που τις κάνουν. Να εννοούμε δηλαδή την συνεπαγωγή, την αντίθεση, το συμπέρασμα, την αιτιολόγηση. Δεύτερον, να τις χρησιμοποιούμε ως σημάδια της λογικής μας πορείας, ως οδηγούς με τους οποίους καθοδηγούμε τον αναγνώστη στο ξεδίπλωμα της σκέψης μας και της θέσης μας.

9. Σύνοψη

Τα παραπάνω δεν αρκούν φυσικά για να μας κάνουν ικανούς να γράψουμε ένα φιλοσοφικό δοκίμιο ή φιλοσοφική εργασία. Όπως κάθε πρακτικό εγχείρημα, η επιτυχία τους απαιτεί πρακτική, τριβή, δοκιμή και λάθος. Σκοπέυει απλώς να υπογραμμίσει μερικά θεμελιώδη συστατικά ενός τέτοιου εγχειρήματος. Αυτά επαναλαμβάνω είναι η υποστήριξη μια γνώμης, θέσης, άποψης, ερμηνείας με τρόπο σαφή, κατανοητό, τεκμηριωμένο, συνεκτικό, με τρόπο τέτοιο δηλαδή που να οδηγεί τον αναγνώστη να διαλεχθεί με την αποψη μας και να προβληματιστεί για το αν την δέχεται ή την απορρίπτει.